

گزشتہ سے پیوستہ

مغربی سیاسی افکار کی تاریخ پر ایک نظر

نثار احمد

فکر سیاسی کے اہل مآخذ (Sources) بھی اپنے بعض امتیازات کی بنا پر ہمارے مطالعہ کے مستحق ہیں۔ ہم دیکھتے ہیں کہ اکثر و بیشتر مآخذ میزان تحقیق پر بہت کم وزن رکھتے ہیں۔ ان میں سے کچھ تو ایسے ہیں جن کو باضابطہ سیاسی فکر کا سہرہ چھپہ قرار دینا مناسب معلوم نہیں ہوتا۔ کچھ ایسے ہیں جن کی نسبت مشکوک ہے، کچھ درجہ استناد سے ساقط ہیں اور کچھ کو بنفیدہ علمی تصنیف قرار نہیں دیا جاسکتا اور کچھ کو پڑھ کر محسوس ہوتا ہے کہ ان سے رہنمائی حاصل کرنا علمی زیادتی کے مترادف ہے۔

مثلاً ہم مآخذ میں سے افلاطون، ارسطو کی کتابوں کو دیکھ لیجئے۔ آری تو ان کے بہت سے گوشے ابھی قابل تحقیق ہیں۔ مثلاً یہ کہ آیا ان کی نسبت بھی درست ہے یا نہیں اور یہ کہ ان کا متن و ترجمہ قابل اعتبار ہے یا نہیں دوسرے یہ کہ وہ کتابیں دراصل منتشر مضامین اور نامکمل بیانات سے عبارت ہیں۔

چنانچہ افلاطون کی اکثر تحریریں، مکالمات اور خطوط کی شکل میں ہیں اور اس لحاظ سے اس کو مکمل لکھائی کا بانی بھی کہا جاسکتا ہے۔ اس کی کتاب جمہوریتہ (Republic) کی شکل بھی مکملات کی ہے۔ جس

میں خاص راوی اور اہم شخصیت سقراط کی ہے۔ بحیثیت مجموعی انیسویں صدی میں محققین کی اکثریت اگرچہ تمام مکالمات

۱۔ نیلر، جی سی پلٹو، اینڈرپھریڈ میٹون۔ لندن۔ ۱۹۶۷ء۔ ص ۲۹، ۲۷، ایضاً ۳۷، ایضاً ص ۵۵

۲۔ جمہوریتہ (Republic) اس کی ابتدائی زندگی تا ۳۸۶ ق م سے متعلق ہے۔ اس کے علاوہ دواؤد

مکالمات میں بیت مشہور اور سیاسی جماعت کے لحاظ سے اہم ہیں۔ ایک پالیٹکس (Politics) تقریباً

۳۱۰ ق م اور آخری تصنیف لاز (Laws) یا قوانین ہے جو اس کی وفات (۳۲۷ ق م) کے بعد شائع

ہوئی (بارکر ص ۱۳۹)

۳۔ اینسٹین ولیم رگریٹ، بالٹیک ٹھنکر، ز، بالٹ رائن مارٹ اینڈرپٹن۔ نیویارک ۱۹۶۹ء ص ۱۳۔

کو رد کرتی رہی ہے تاہم یہ محتاط طریقے پر یہ کہا جاسکتا ہے کہ آج کل انہیں بعض تشکیلات اور عقیدہ و تبصرو کے ساتھ عموماً تسلیم کیا جاتا ہے۔ ان مکالمات میں افلاطون نے مثالی قیاس کا استعمال اور سقراطی طریقہ اختیار کیا ہے جس میں وہ کبھی کبھی ایک جاتاہے اور دینے پر شریک بعض اوقات اس کے استدلال کو ناقابل قبول بنا دیتی ہے اس کتاب میں اس نے ایسی آراء کو بھی داخل کر دیا ہے جو سراسر فطرت انسانی اور عوامی بشری کے خلاف ہیں۔ ان امور کے علاوہ تضادات، ابہام و ابہام، اور بالکل آراء کی گتہ بھی اس کتاب میں موجود ہے۔ پھر ایمارو خضار ایقنتر پر تنقید، اسپارٹا کی منفی کی تائید وغیرہ کا شمول تو بالکل منطقی بات ہے۔

جب جان کس ارسطو کا متعلق ہے تو ارسطو، افلاطون کی برائیت پر اور خیال کی پیروی کو کم کرتا ہے و اقلیت کو زیادہ تامل کے ساتھ جانچتا اور انہوں کی ضروریات کو زیادہ محنت کے ساتھ پہچانتا ہے۔ لیکن ارسطو کی تحریریں بھی دراصل ان خطبات یا کلموں پر مشتمل ہیں جو اس نے اپنے سکول (Lycceum) کے باغ میں ٹہلتے ہوئے اپنے شاگردوں کے سامنے کئے تھے۔ پھر یہ تحریریں اور گفتگوئیں ہیں جو اس کی زندگی یا اس کی موت کے بعد اس کے شاگردوں نے اپنی یادداشتوں کی بنا پر مختلف رسم کی شکل میں مرتب کیا۔ چنانچہ "سیاسیات" (The politics) بھی کوئی مستقل تصنیف نہیں ہے بلکہ مقالات کا ایک مجموعہ ہے جنہیں وقتاً فوقتاً

تلفیق کیا گیا۔ اور اس کی اس مشہور ترین کتاب "سیاسیات" کا حال یہ ہے کہ اس کی عبارت جگہ جگہ مغفل اور مبہم ہے چنانچہ اس کی بہت سی عبارتیں ابھی تک پڑھی نہیں گئیں۔ مثلاً بارکر اس جگہ کو غیر یقینی کہتا ہے "اور اسے بحرین بھی متذنب ہیں" کیونکہ فطرت نے جب انسانوں کو ایک سانپا بنا دیا ہے اور اس لیے تھا فتنے انسان ہی ہے کہ نظم و نسق، تنظیم و بائرا سب اس میں شریک ہوں۔ علاوہ ان میں کچھ اور مباحث اکثر و بیشتر سے تضادات استدلال نامعلوم ہیں۔ بعض بھی اور جو ہی دنا مکمل ہیں، اور بعض مقامات پر تو ارسطو نے بالکل جہول الحال مصنفین

۱۰ فیلا میں ۴۹، ۱۳۸، ۱۳۹، ۱۴۰، ۱۴۱، ۱۴۲، ۱۴۳، ۱۴۴، ۱۴۵، ۱۴۶، ۱۴۷، ۱۴۸، ۱۴۹، ۱۵۰، ۱۵۱، ۱۵۲، ۱۵۳، ۱۵۴، ۱۵۵، ۱۵۶، ۱۵۷، ۱۵۸، ۱۵۹، ۱۶۰، ۱۶۱، ۱۶۲، ۱۶۳، ۱۶۴، ۱۶۵، ۱۶۶، ۱۶۷، ۱۶۸، ۱۶۹، ۱۷۰، ۱۷۱، ۱۷۲، ۱۷۳، ۱۷۴، ۱۷۵، ۱۷۶، ۱۷۷، ۱۷۸، ۱۷۹، ۱۸۰، ۱۸۱، ۱۸۲، ۱۸۳، ۱۸۴، ۱۸۵، ۱۸۶، ۱۸۷، ۱۸۸، ۱۸۹، ۱۹۰، ۱۹۱، ۱۹۲، ۱۹۳، ۱۹۴، ۱۹۵، ۱۹۶، ۱۹۷، ۱۹۸، ۱۹۹، ۲۰۰، ۲۰۱، ۲۰۲، ۲۰۳، ۲۰۴، ۲۰۵، ۲۰۶، ۲۰۷، ۲۰۸، ۲۰۹، ۲۱۰، ۲۱۱، ۲۱۲، ۲۱۳، ۲۱۴، ۲۱۵، ۲۱۶، ۲۱۷، ۲۱۸، ۲۱۹، ۲۲۰، ۲۲۱، ۲۲۲، ۲۲۳، ۲۲۴، ۲۲۵، ۲۲۶، ۲۲۷، ۲۲۸، ۲۲۹، ۲۳۰، ۲۳۱، ۲۳۲، ۲۳۳، ۲۳۴، ۲۳۵، ۲۳۶، ۲۳۷، ۲۳۸، ۲۳۹، ۲۴۰، ۲۴۱، ۲۴۲، ۲۴۳، ۲۴۴، ۲۴۵، ۲۴۶، ۲۴۷، ۲۴۸، ۲۴۹، ۲۵۰، ۲۵۱، ۲۵۲، ۲۵۳، ۲۵۴، ۲۵۵، ۲۵۶، ۲۵۷، ۲۵۸، ۲۵۹، ۲۶۰، ۲۶۱، ۲۶۲، ۲۶۳، ۲۶۴، ۲۶۵، ۲۶۶، ۲۶۷، ۲۶۸، ۲۶۹، ۲۷۰، ۲۷۱، ۲۷۲، ۲۷۳، ۲۷۴، ۲۷۵، ۲۷۶، ۲۷۷، ۲۷۸، ۲۷۹، ۲۸۰، ۲۸۱، ۲۸۲، ۲۸۳، ۲۸۴، ۲۸۵، ۲۸۶، ۲۸۷، ۲۸۸، ۲۸۹، ۲۹۰، ۲۹۱، ۲۹۲، ۲۹۳، ۲۹۴، ۲۹۵، ۲۹۶، ۲۹۷، ۲۹۸، ۲۹۹، ۳۰۰، ۳۰۱، ۳۰۲، ۳۰۳، ۳۰۴، ۳۰۵، ۳۰۶، ۳۰۷، ۳۰۸، ۳۰۹، ۳۱۰، ۳۱۱، ۳۱۲، ۳۱۳، ۳۱۴، ۳۱۵، ۳۱۶، ۳۱۷، ۳۱۸، ۳۱۹، ۳۲۰، ۳۲۱، ۳۲۲، ۳۲۳، ۳۲۴، ۳۲۵، ۳۲۶، ۳۲۷، ۳۲۸، ۳۲۹، ۳۳۰، ۳۳۱، ۳۳۲، ۳۳۳، ۳۳۴، ۳۳۵، ۳۳۶، ۳۳۷، ۳۳۸، ۳۳۹، ۳۴۰، ۳۴۱، ۳۴۲، ۳۴۳، ۳۴۴، ۳۴۵، ۳۴۶، ۳۴۷، ۳۴۸، ۳۴۹، ۳۵۰، ۳۵۱، ۳۵۲، ۳۵۳، ۳۵۴، ۳۵۵، ۳۵۶، ۳۵۷، ۳۵۸، ۳۵۹، ۳۶۰، ۳۶۱، ۳۶۲، ۳۶۳، ۳۶۴، ۳۶۵، ۳۶۶، ۳۶۷، ۳۶۸، ۳۶۹، ۳۷۰، ۳۷۱، ۳۷۲، ۳۷۳، ۳۷۴، ۳۷۵، ۳۷۶، ۳۷۷، ۳۷۸، ۳۷۹، ۳۸۰، ۳۸۱، ۳۸۲، ۳۸۳، ۳۸۴، ۳۸۵، ۳۸۶، ۳۸۷، ۳۸۸، ۳۸۹، ۳۹۰، ۳۹۱، ۳۹۲، ۳۹۳، ۳۹۴، ۳۹۵، ۳۹۶، ۳۹۷، ۳۹۸، ۳۹۹، ۴۰۰، ۴۰۱، ۴۰۲، ۴۰۳، ۴۰۴، ۴۰۵، ۴۰۶، ۴۰۷، ۴۰۸، ۴۰۹، ۴۱۰، ۴۱۱، ۴۱۲، ۴۱۳، ۴۱۴، ۴۱۵، ۴۱۶، ۴۱۷، ۴۱۸، ۴۱۹، ۴۲۰، ۴۲۱، ۴۲۲، ۴۲۳، ۴۲۴، ۴۲۵، ۴۲۶، ۴۲۷، ۴۲۸، ۴۲۹، ۴۳۰، ۴۳۱، ۴۳۲، ۴۳۳، ۴۳۴، ۴۳۵، ۴۳۶، ۴۳۷، ۴۳۸، ۴۳۹، ۴۴۰، ۴۴۱، ۴۴۲، ۴۴۳، ۴۴۴، ۴۴۵، ۴۴۶، ۴۴۷، ۴۴۸، ۴۴۹، ۴۵۰، ۴۵۱، ۴۵۲، ۴۵۳، ۴۵۴، ۴۵۵، ۴۵۶، ۴۵۷، ۴۵۸، ۴۵۹، ۴۶۰، ۴۶۱، ۴۶۲، ۴۶۳، ۴۶۴، ۴۶۵، ۴۶۶، ۴۶۷، ۴۶۸، ۴۶۹، ۴۷۰، ۴۷۱، ۴۷۲، ۴۷۳، ۴۷۴، ۴۷۵، ۴۷۶، ۴۷۷، ۴۷۸، ۴۷۹، ۴۸۰، ۴۸۱، ۴۸۲، ۴۸۳، ۴۸۴، ۴۸۵، ۴۸۶، ۴۸۷، ۴۸۸، ۴۸۹، ۴۹۰، ۴۹۱، ۴۹۲، ۴۹۳، ۴۹۴، ۴۹۵، ۴۹۶، ۴۹۷، ۴۹۸، ۴۹۹، ۵۰۰، ۵۰۱، ۵۰۲، ۵۰۳، ۵۰۴، ۵۰۵، ۵۰۶، ۵۰۷، ۵۰۸، ۵۰۹، ۵۱۰، ۵۱۱، ۵۱۲، ۵۱۳، ۵۱۴، ۵۱۵، ۵۱۶، ۵۱۷، ۵۱۸، ۵۱۹، ۵۲۰، ۵۲۱، ۵۲۲، ۵۲۳، ۵۲۴، ۵۲۵، ۵۲۶، ۵۲۷، ۵۲۸، ۵۲۹، ۵۳۰، ۵۳۱، ۵۳۲، ۵۳۳، ۵۳۴، ۵۳۵، ۵۳۶، ۵۳۷، ۵۳۸، ۵۳۹، ۵۴۰، ۵۴۱، ۵۴۲، ۵۴۳، ۵۴۴، ۵۴۵، ۵۴۶، ۵۴۷، ۵۴۸، ۵۴۹، ۵۵۰، ۵۵۱، ۵۵۲، ۵۵۳، ۵۵۴، ۵۵۵، ۵۵۶، ۵۵۷، ۵۵۸، ۵۵۹، ۵۶۰، ۵۶۱، ۵۶۲، ۵۶۳، ۵۶۴، ۵۶۵، ۵۶۶، ۵۶۷، ۵۶۸، ۵۶۹، ۵۷۰، ۵۷۱، ۵۷۲، ۵۷۳، ۵۷۴، ۵۷۵، ۵۷۶، ۵۷۷، ۵۷۸، ۵۷۹، ۵۸۰، ۵۸۱، ۵۸۲، ۵۸۳، ۵۸۴، ۵۸۵، ۵۸۶، ۵۸۷، ۵۸۸، ۵۸۹، ۵۹۰، ۵۹۱، ۵۹۲، ۵۹۳، ۵۹۴، ۵۹۵، ۵۹۶، ۵۹۷، ۵۹۸، ۵۹۹، ۶۰۰، ۶۰۱، ۶۰۲، ۶۰۳، ۶۰۴، ۶۰۵، ۶۰۶، ۶۰۷، ۶۰۸، ۶۰۹، ۶۱۰، ۶۱۱، ۶۱۲، ۶۱۳، ۶۱۴، ۶۱۵، ۶۱۶، ۶۱۷، ۶۱۸، ۶۱۹، ۶۲۰، ۶۲۱، ۶۲۲، ۶۲۳، ۶۲۴، ۶۲۵، ۶۲۶، ۶۲۷، ۶۲۸، ۶۲۹، ۶۳۰، ۶۳۱، ۶۳۲، ۶۳۳، ۶۳۴، ۶۳۵، ۶۳۶، ۶۳۷، ۶۳۸، ۶۳۹، ۶۴۰، ۶۴۱، ۶۴۲، ۶۴۳، ۶۴۴، ۶۴۵، ۶۴۶، ۶۴۷، ۶۴۸، ۶۴۹، ۶۵۰، ۶۵۱، ۶۵۲، ۶۵۳، ۶۵۴، ۶۵۵، ۶۵۶، ۶۵۷، ۶۵۸، ۶۵۹، ۶۶۰، ۶۶۱، ۶۶۲، ۶۶۳، ۶۶۴، ۶۶۵، ۶۶۶، ۶۶۷، ۶۶۸، ۶۶۹، ۶۷۰، ۶۷۱، ۶۷۲، ۶۷۳، ۶۷۴، ۶۷۵، ۶۷۶، ۶۷۷، ۶۷۸، ۶۷۹، ۶۸۰، ۶۸۱، ۶۸۲، ۶۸۳، ۶۸۴، ۶۸۵، ۶۸۶، ۶۸۷، ۶۸۸، ۶۸۹، ۶۹۰، ۶۹۱، ۶۹۲، ۶۹۳، ۶۹۴، ۶۹۵، ۶۹۶، ۶۹۷، ۶۹۸، ۶۹۹، ۷۰۰، ۷۰۱، ۷۰۲، ۷۰۳، ۷۰۴، ۷۰۵، ۷۰۶، ۷۰۷، ۷۰۸، ۷۰۹، ۷۱۰، ۷۱۱، ۷۱۲، ۷۱۳، ۷۱۴، ۷۱۵، ۷۱۶، ۷۱۷، ۷۱۸، ۷۱۹، ۷۲۰، ۷۲۱، ۷۲۲، ۷۲۳، ۷۲۴، ۷۲۵، ۷۲۶، ۷۲۷، ۷۲۸، ۷۲۹، ۷۳۰، ۷۳۱، ۷۳۲، ۷۳۳، ۷۳۴، ۷۳۵، ۷۳۶، ۷۳۷، ۷۳۸، ۷۳۹، ۷۴۰، ۷۴۱، ۷۴۲، ۷۴۳، ۷۴۴، ۷۴۵، ۷۴۶، ۷۴۷، ۷۴۸، ۷۴۹، ۷۵۰، ۷۵۱، ۷۵۲، ۷۵۳، ۷۵۴، ۷۵۵، ۷۵۶، ۷۵۷، ۷۵۸، ۷۵۹، ۷۶۰، ۷۶۱، ۷۶۲، ۷۶۳، ۷۶۴، ۷۶۵، ۷۶۶، ۷۶۷، ۷۶۸، ۷۶۹، ۷۷۰، ۷۷۱، ۷۷۲، ۷۷۳، ۷۷۴، ۷۷۵، ۷۷۶، ۷۷۷، ۷۷۸، ۷۷۹، ۷۸۰، ۷۸۱، ۷۸۲، ۷۸۳، ۷۸۴، ۷۸۵، ۷۸۶، ۷۸۷، ۷۸۸، ۷۸۹، ۷۹۰، ۷۹۱، ۷۹۲، ۷۹۳، ۷۹۴، ۷۹۵، ۷۹۶، ۷۹۷، ۷۹۸، ۷۹۹، ۸۰۰، ۸۰۱، ۸۰۲، ۸۰۳، ۸۰۴، ۸۰۵، ۸۰۶، ۸۰۷، ۸۰۸، ۸۰۹، ۸۱۰، ۸۱۱، ۸۱۲، ۸۱۳، ۸۱۴، ۸۱۵، ۸۱۶، ۸۱۷، ۸۱۸، ۸۱۹، ۸۲۰، ۸۲۱، ۸۲۲، ۸۲۳، ۸۲۴، ۸۲۵، ۸۲۶، ۸۲۷، ۸۲۸، ۸۲۹، ۸۳۰، ۸۳۱، ۸۳۲، ۸۳۳، ۸۳۴، ۸۳۵، ۸۳۶، ۸۳۷، ۸۳۸، ۸۳۹، ۸۴۰، ۸۴۱، ۸۴۲، ۸۴۳، ۸۴۴، ۸۴۵، ۸۴۶، ۸۴۷، ۸۴۸، ۸۴۹، ۸۵۰، ۸۵۱، ۸۵۲، ۸۵۳، ۸۵۴، ۸۵۵، ۸۵۶، ۸۵۷، ۸۵۸، ۸۵۹، ۸۶۰، ۸۶۱، ۸۶۲، ۸۶۳، ۸۶۴، ۸۶۵، ۸۶۶، ۸۶۷، ۸۶۸، ۸۶۹، ۸۷۰، ۸۷۱، ۸۷۲، ۸۷۳، ۸۷۴، ۸۷۵، ۸۷۶، ۸۷۷، ۸۷۸، ۸۷۹، ۸۸۰، ۸۸۱، ۸۸۲، ۸۸۳، ۸۸۴، ۸۸۵، ۸۸۶، ۸۸۷، ۸۸۸، ۸۸۹، ۸۹۰، ۸۹۱، ۸۹۲، ۸۹۳، ۸۹۴، ۸۹۵، ۸۹۶، ۸۹۷، ۸۹۸، ۸۹۹، ۹۰۰، ۹۰۱، ۹۰۲، ۹۰۳، ۹۰۴، ۹۰۵، ۹۰۶، ۹۰۷، ۹۰۸، ۹۰۹، ۹۱۰، ۹۱۱، ۹۱۲، ۹۱۳، ۹۱۴، ۹۱۵، ۹۱۶، ۹۱۷، ۹۱۸، ۹۱۹، ۹۲۰، ۹۲۱، ۹۲۲، ۹۲۳، ۹۲۴، ۹۲۵، ۹۲۶، ۹۲۷، ۹۲۸، ۹۲۹، ۹۳۰، ۹۳۱، ۹۳۲، ۹۳۳، ۹۳۴، ۹۳۵، ۹۳۶، ۹۳۷، ۹۳۸، ۹۳۹، ۹۴۰، ۹۴۱، ۹۴۲، ۹۴۳، ۹۴۴، ۹۴۵، ۹۴۶، ۹۴۷، ۹۴۸، ۹۴۹، ۹۵۰، ۹۵۱، ۹۵۲، ۹۵۳، ۹۵۴، ۹۵۵، ۹۵۶، ۹۵۷، ۹۵۸، ۹۵۹، ۹۶۰، ۹۶۱، ۹۶۲، ۹۶۳، ۹۶۴، ۹۶۵، ۹۶۶، ۹۶۷، ۹۶۸، ۹۶۹، ۹۷۰، ۹۷۱، ۹۷۲، ۹۷۳، ۹۷۴، ۹۷۵، ۹۷۶، ۹۷۷، ۹۷۸، ۹۷۹، ۹۸۰، ۹۸۱، ۹۸۲، ۹۸۳، ۹۸۴، ۹۸۵، ۹۸۶، ۹۸۷، ۹۸۸، ۹۸۹، ۹۹۰، ۹۹۱، ۹۹۲، ۹۹۳، ۹۹۴، ۹۹۵، ۹۹۶، ۹۹۷، ۹۹۸، ۹۹۹، ۱۰۰۰، ۱۰۰۱، ۱۰۰۲، ۱۰۰۳، ۱۰۰۴، ۱۰۰۵، ۱۰۰۶، ۱۰۰۷، ۱۰۰۸، ۱۰۰۹، ۱۰۱۰، ۱۰۱۱، ۱۰۱۲، ۱۰۱۳، ۱۰۱۴، ۱۰۱۵، ۱۰۱۶، ۱۰۱۷، ۱۰۱۸، ۱۰۱۹، ۱۰۲۰، ۱۰۲۱، ۱۰۲۲، ۱۰۲۳، ۱۰۲۴، ۱۰۲۵، ۱۰۲۶، ۱۰۲۷، ۱۰۲۸، ۱۰۲۹، ۱۰۳۰، ۱۰۳۱، ۱۰۳۲، ۱۰۳۳، ۱۰۳۴، ۱۰۳۵، ۱۰۳۶، ۱۰۳۷، ۱۰۳۸، ۱۰۳۹، ۱۰۴۰، ۱۰۴۱، ۱۰۴۲، ۱۰۴۳، ۱۰۴۴، ۱۰۴۵، ۱۰۴۶، ۱۰۴۷، ۱۰۴۸، ۱۰۴۹، ۱۰۵۰، ۱۰۵۱، ۱۰۵۲، ۱۰۵۳، ۱۰۵۴، ۱۰۵۵، ۱۰۵۶، ۱۰۵۷، ۱۰۵۸، ۱۰۵۹، ۱۰۶۰، ۱۰۶۱، ۱۰۶۲، ۱۰۶۳، ۱۰۶۴، ۱۰۶۵، ۱۰۶۶، ۱۰۶۷، ۱۰۶۸، ۱۰۶۹، ۱۰۷۰، ۱۰۷۱، ۱۰۷۲، ۱۰۷۳، ۱۰۷۴، ۱۰۷۵، ۱۰۷۶، ۱۰۷۷، ۱۰۷۸، ۱۰۷۹، ۱۰۸۰، ۱۰۸۱، ۱۰۸۲، ۱۰۸۳، ۱۰۸۴، ۱۰۸۵، ۱۰۸۶، ۱۰۸۷، ۱۰۸۸، ۱۰۸۹، ۱۰۹۰، ۱۰۹۱، ۱۰۹۲، ۱۰۹۳، ۱۰۹۴، ۱۰۹۵، ۱۰۹۶، ۱۰۹۷، ۱۰۹۸، ۱۰۹۹، ۱۱۰۰، ۱۱۰۱، ۱۱۰۲، ۱۱۰۳، ۱۱۰۴، ۱۱۰۵، ۱۱۰۶، ۱۱۰۷، ۱۱۰۸، ۱۱۰۹، ۱۱۱۰، ۱۱۱۱، ۱۱۱۲، ۱۱۱۳، ۱۱۱۴، ۱۱۱۵، ۱۱۱۶، ۱۱۱۷، ۱۱۱۸، ۱۱۱۹، ۱۱۲۰، ۱۱۲۱، ۱۱۲۲، ۱۱۲۳، ۱۱۲۴، ۱۱۲۵، ۱۱۲۶، ۱۱۲۷، ۱۱۲۸، ۱۱۲۹، ۱۱۳۰، ۱۱۳۱، ۱۱۳۲، ۱۱۳۳، ۱۱۳۴، ۱۱۳۵، ۱۱۳۶، ۱۱۳۷، ۱۱۳۸، ۱۱۳۹، ۱۱۴۰، ۱۱۴۱، ۱۱۴۲، ۱۱۴۳، ۱۱۴۴، ۱۱۴۵، ۱۱۴۶، ۱۱۴۷، ۱۱۴۸، ۱۱۴۹، ۱۱۵۰، ۱۱۵۱، ۱۱۵۲، ۱۱۵۳، ۱۱۵۴، ۱۱۵۵، ۱۱۵۶، ۱۱۵۷، ۱۱۵۸، ۱۱۵۹، ۱۱۶۰، ۱۱۶۱، ۱۱۶۲، ۱۱۶۳، ۱۱۶۴، ۱۱۶۵، ۱۱۶۶، ۱۱۶۷، ۱۱۶۸، ۱۱۶۹، ۱۱۷۰، ۱۱۷۱، ۱۱۷۲، ۱۱۷۳، ۱۱۷۴، ۱۱۷۵، ۱۱۷۶، ۱۱۷۷، ۱۱۷۸، ۱۱۷۹، ۱۱۸۰، ۱۱۸۱، ۱۱۸۲، ۱۱۸۳، ۱۱۸۴، ۱۱۸۵، ۱۱۸۶، ۱۱۸۷، ۱۱۸۸، ۱۱۸۹، ۱۱۹۰، ۱۱۹۱، ۱۱۹۲، ۱۱۹۳، ۱۱۹۴، ۱۱۹۵، ۱۱۹۶، ۱۱۹۷، ۱۱۹۸، ۱۱۹۹، ۱۲۰۰، ۱۲۰۱، ۱۲۰۲، ۱۲۰۳، ۱۲۰۴، ۱۲۰۵، ۱۲۰۶، ۱۲۰۷، ۱۲۰۸، ۱۲۰۹، ۱۲۱۰، ۱۲۱۱، ۱۲۱۲، ۱۲۱۳، ۱۲۱۴، ۱۲۱۵، ۱۲۱۶، ۱۲۱۷، ۱۲۱۸، ۱۲۱۹، ۱۲۲۰، ۱۲۲۱، ۱۲۲۲، ۱۲۲۳، ۱۲۲۴، ۱۲۲۵، ۱۲۲۶، ۱۲۲۷، ۱۲۲۸، ۱۲۲۹، ۱۲۳۰، ۱۲۳۱، ۱۲۳۲، ۱۲۳۳، ۱۲۳۴، ۱۲۳۵، ۱۲۳۶، ۱۲۳۷، ۱۲۳۸، ۱۲۳۹، ۱۲۴۰، ۱۲۴۱، ۱۲۴۲، ۱۲۴۳، ۱۲۴۴، ۱۲۴۵، ۱۲۴۶، ۱۲۴۷، ۱۲۴۸، ۱۲۴۹، ۱۲۵۰، ۱۲۵۱، ۱۲۵۲، ۱۲۵۳، ۱۲۵۴، ۱۲۵۵، ۱۲۵۶، ۱۲۵۷، ۱۲۵۸، ۱۲۵۹، ۱۲۶۰، ۱۲۶۱، ۱۲۶۲، ۱۲۶۳، ۱۲۶۴، ۱۲۶۵، ۱۲۶۶، ۱۲۶۷، ۱۲۶۸، ۱۲۶۹، ۱۲۷۰، ۱۲۷۱، ۱۲۷۲، ۱۲۷۳، ۱۲۷۴، ۱۲۷۵، ۱۲۷۶، ۱۲۷۷، ۱۲۷۸، ۱۲۷۹، ۱۲۸۰، ۱۲۸۱، ۱۲۸۲، ۱۲۸۳، ۱۲۸۴، ۱۲۸۵، ۱۲۸۶، ۱۲۸۷، ۱۲۸۸، ۱۲۸۹، ۱۲۹۰، ۱۲۹۱، ۱۲۹۲، ۱۲۹۳، ۱۲۹۴، ۱۲۹۵، ۱۲۹۶، ۱۲۹۷، ۱۲۹۸، ۱۲۹۹، ۱۳۰۰، ۱۳۰۱، ۱۳۰۲، ۱۳۰۳، ۱۳۰۴، ۱۳۰۵، ۱۳۰۶، ۱۳۰۷، ۱۳۰۸، ۱۳۰۹، ۱۳۱۰، ۱۳۱۱، ۱۳۱۲، ۱۳۱۳، ۱۳۱۴، ۱۳۱۵، ۱۳۱۶، ۱۳۱۷، ۱۳۱۸، ۱۳۱۹، ۱۳۲۰، ۱۳۲۱، ۱۳۲۲، ۱۳۲۳، ۱۳۲۴، ۱۳۲۵، ۱۳۲۶، ۱۳۲۷، ۱۳۲۸، ۱۳۲۹، ۱۳۳۰، ۱۳۳۱، ۱۳۳۲، ۱۳۳۳، ۱۳۳۴، ۱۳۳۵، ۱۳۳۶، ۱۳۳۷، ۱۳۳۸، ۱۳۳۹، ۱۳۴۰، ۱۳۴۱، ۱۳۴۲، ۱۳۴۳، ۱۳۴۴، ۱۳۴۵، ۱۳۴۶، ۱۳۴۷، ۱۳۴۸، ۱۳۴۹، ۱۳۵۰، ۱۳۵۱، ۱۳۵۲، ۱۳۵۳، ۱۳۵۴، ۱۳۵۵، ۱۳۵۶، ۱۳۵۷، ۱۳۵۸، ۱۳۵۹، ۱۳۶۰، ۱۳۶۱، ۱۳۶۲، ۱۳۶۳، ۱۳۶۴، ۱۳۶۵، ۱۳۶۶، ۱۳۶۷، ۱۳۶۸، ۱۳۶۹، ۱۳۷۰، ۱۳۷۱، ۱۳۷۲، ۱۳۷۳، ۱۳۷۴، ۱۳۷۵، ۱۳۷۶، ۱۳۷۷، ۱۳۷۸، ۱۳۷۹، ۱۳۸۰، ۱۳۸۱، ۱۳۸۲، ۱۳۸۳، ۱۳۸۴، ۱۳۸۵، ۱۳۸۶، ۱۳۸۷، ۱۳۸۸، ۱۳۸۹، ۱۳۹۰، ۱۳۹۱، ۱۳۹۲، ۱۳۹۳، ۱۳۹۴، ۱۳۹۵، ۱۳۹۶، ۱۳۹۷، ۱۳۹۸، ۱۳۹۹، ۱۴۰۰، ۱۴۰۱، ۱۴۰۲، ۱۴۰۳، ۱۴۰۴، ۱۴۰۵، ۱۴۰۶، ۱۴۰۷، ۱۴۰۸، ۱۴۰۹، ۱۴۱۰، ۱۴۱۱، ۱۴۱۲، ۱۴۱۳، ۱۴۱۴، ۱۴۱۵، ۱۴۱۶، ۱۴۱۷، ۱۴۱۸، ۱۴۱۹، ۱۴۲۰، ۱۴۲۱، ۱۴۲۲، ۱۴۲۳، ۱۴۲۴، ۱۴۲۵، ۱۴۲۶، ۱۴۲۷، ۱۴۲۸، ۱۴۲۹، ۱۴۳۰، ۱۴۳۱، ۱۴۳۲، ۱۴۳۳، ۱۴۳۴، ۱۴۳۵، ۱۴۳۶، ۱۴۳۷، ۱۴۳۸، ۱۴۳۹، ۱۴۴۰، ۱۴۴۱، ۱۴۴۲، ۱۴۴۳، ۱۴۴۴، ۱۴۴۵، ۱۴۴۶، ۱۴۴۷، ۱۴۴۸، ۱۴۴۹، ۱۴۵۰، ۱۴۵۱، ۱۴۵۲، ۱۴۵۳، ۱۴۵۴، ۱۴۵۵، ۱۴۵۶، ۱۴۵۷، ۱۴۵۸، ۱۴۵۹، ۱۴۶۰، ۱۴۶۱، ۱۴۶۲، ۱

کا حوالہ دیا ہے ۶۹

واقعہ یہ ہے کہ ارسطو کی کتاب ”سیاسیات“ کا مطالعہ ایتیم زمانے میں نہیں کیا گیا۔ جسے کہ پولیبس (Polybius) ۱۲۲ ق م تا ۱۱۲ ق م تک جو افلاطون سے تو بہت واقف تھا، لیکن ارسطو سے زیادہ واقف نہ تھا۔ مختصراً ازمہ قدیم میں ”سیاسیات“ کا یہی حال رہا۔ رومیوں کے زمانے میں بھی اسے بہت کم پڑھا گیا۔ البتہ مغرب میں اس کا چرچا تیرھویں صدی عیسوی میں عربی تراجم کے ذریعے سینٹ تھامس اکیویناس کے زمانے میں ہوا۔ یہ سب پہلے ۱۲۹۱ء میں چھپی ۱۸۲۲ء میں باقاعدہ سنجیدگی کے ساتھ اس یونانی فلسفی کی اس کتاب کا مطالعہ کیا گیا۔ ۷۰

مختصر یہ کہ کفر سیاسی کے قدیم مآخذ کا جائزہ خواہ ترتیب و تالیف کے پہلو سے لیا جائے۔ خواہ ان کا مطالعہ نفس مضمون کے اعتبار سے کیا جائے۔ ان میں ہر حال کم و بیش وہی خصوصیات ملیں گی جن کا ذکر اوپر افلاطون و ارسطو کی تصانیف کے مضمون میں کیا گیا ہے۔ علاوہ ان میں ان مآخذ کا انداز بیان اور ان کی زبان ملاحظہ کیجئے تو معلوم ہوگا کہ بالکل مشاعرانہ ہے (اور اس سے کوئی اصول و کلیہ اخذ کرنے کے لیے خاصی ذہنی مشق کی ضرورت ہے)۔ یا متکلمانہ ہے اور مضامین پر ایک غیر مدلل، غیر متعق، غیر مربوط اور منقطع تقاریر کے منتشر حصوں کا گمان ہوتا ہے۔ مصنفین نے بعض امور کی طرف اتنے لطیف اشارات کئے ہیں، جن سے فائدہ اٹھا کر علماء و شارحین نے اس کے مطالب کی یانت اور اصول و قواعد کی دریافت میں بڑی طباعی دکھائی ہے جس کے نتیجے میں مختلف نظریات

کھولے گئے۔ اور گاؤن (عالم اور شہر کے درمیان محلہ) دوسرے سے نظر انداز ہو گیا ہے۔ اسی طرح تدبیر مندر کی بحث اور حوری رہ گئی (نصل اول باب ۱۳ ص ۵۳) نصل ششم باب ہفتم کا خاتمہ دفعہ ہو گیا جیسے عبارت کا کوئی حصہ چھوٹ گیا ہو۔ (نصل دوم باب ۸ ص ۲۵۲) نصل ہفتم میں مثالی ریاست کا جو خاکہ پیش کرنا چاہتا ہے، یہاں ایک ختم ہو جاتا ہے اور وہ بھی اس طرح کہ موسیقی کی بحث بھی اتنا کم کو نہیں پہنچتی۔ نصل ہفتم اور ششم کا مطالعہ کرنے کے باوجود یہ مسئلہ اپنی جگہ لائیل باقی رہ گیا ہے کہ ”سیاست“ کی اعلیٰ قسم کیا ہے؟ ۶۹ مثلاً نصل دوم باب ششم (ص ۴۲) میں ”غالیاس“ نے مقدمہ (سیاسیات) ص ۱۱ لکھا یہاں یہ واضح رہے کہ اصل متن بالکل ناپید اور تراجم بھی ناقص ہیں۔ ڈیٹنگ نے بجا طور پر ارسطو کی کتاب کے بارے میں یہ لکھا ہے کہ ”مگر سیاسیات کا اصل متن جس طرح ہم تک پہنچا ہے اس میں کوئی تنظیم کے جزئیات بالکل مفقود ہیں (ڈیٹنگ ج ۱ ص ۸۱) لکھے مقدمہ (سیاسیات) ص ۱۳ لکھے بعد ارسطو نے تو استدلال بھی شہر اور شہر ہمز (Sephocla) اور (Gorgim) وغیرہ ادا ان کے کلام سے کیا ہے۔

ملنے آچکے ہیں۔ اور اس کی مثال بالکل ایسی ہے جس طرح ایک شاعر کے ذہن میں ترشہ کا مطلب بالعموم مرث ایک اور اشارات محدود ہوتے ہیں لیکن شاعر میں اس سے سیکڑوں مطالب نکال لیتے ہیں اور مختہ بینی کے جوہر نکالتے ہیں پھر ایک خاص بات یہ بھی ہے کہ یہ ہر مختلف علوم و فنون کے سرچشمے اور آغز ہیں۔ ہر صورت ممکن مطالعہ اور جائزہ سے یہی تاثر قائم ہوتا ہے کہ ان مکتبہ میں ایک سائنس دان کی اور نامہ واری ہے۔ متضاد افکار اور تصادم خیالات، بجائے خود فکری انتشار کی علامت ہیں اور یہ ظاہر کرتے ہیں کہ ان کے مصنفین کے سامنے کوئی تہذیبی مضبوط اور معقول مضبوط کلمات موجود نہیں ہے جس کی روشنی میں وہ اپنے تمام افکار و آراء کو منضبط و متعین یا موطور ہم آہنگ کر سکیں۔

(۵)

تادم تدم و جدید فکریں سیاسی کی فہرست پر ایک نظر ڈالی جائے تو یہ معلوم ہوگا کہ سیاسی فکس کا آغاز صد قدیم میں افلاطون (۴۲۷ ق م) اور ارسطو (۳۸۴ ق م) کی فہم شخصیات کے ہر تلمے جو بالاتفاق یونان کی عظمت رفتہ کے بڑے نشان ہیں۔ اس کے بعد صد سال تک کوئی فہم سیاسی فلسفی نہیں ملتا۔ اسی طرح قدیم روم میں پولی بیس (۱۲۲ ق م) اور سسرو (۸۶ ق م) کے علاوہ کوئی قابل ذکر فکس نہیں ملتا۔ اس کے بعد ایک فکری غلام ہے جو کسی قابل فکری یا فکس اور فکس کے بڑے شاہ ہے۔ اور یہ دور مدت کے اعتبار سے تقریباً سارے بعد اسو سال پر محیط ہے۔ اس پورے عرصہ میں یورپ گم گشتہ منزل، بھل کی تاریکیوں میں بھٹکتا رہا۔ یہی دراصل وہ

مکھ شتہ بار کر "ری پبلک" کے بارے میں لکھتا ہے کہ یہ دستاویز ہے: (۱) سیاسیات پر (۲) فقہ پر (۳) ممکن انسانی زندگی کے دستور کی حیثیت سے (۴) ماوراء الطبیعات (Meta-physics) پر (۵) اخلاقیات پر (۶) تعلیم پر (۷) فلسفہ تاریخ پر (۸) محاسنات پر (۹) فلسفہ پر اور (۱۰) حکمرانیت پر ویاہر کوں ۱۶۸، ۱۶۹، ۱۷۰، ۱۷۱، ۱۷۲

شقہ حد سے حد ان دور و آتی (Stoic) فلسفہ کا نام لیا جاسکتا ہے جو یونانی نہیں تھے۔ ان میں سے ایک فکس (Epictetus) (۵۰ تا ۱۲۰ ع ق م) ہے اور دوسرے (Marcus Aurelius) (۱۲۱ تا ۱۸۰ ع ق م) ہے (ایپیکٹتوس) (۱۲۲ ع ق م)۔

۱۷۲۔ زیادہ سے زیادہ پینٹ الگائن (۳۵۴ تا ۲۶۴ ع ق م) اور جان مالبرسی (۱۱۷۰ تا ۱۱۸۰ ع ق م) کا نام لیا جاسکتا ہے (ایضاً)

”دورِ قدرت ہے جب دنیا“ اپنے مقامی مصطلحین، مفکرین کے افکار و خیالات اور ان کی تعلیمات کو تو کیا یاد رکھتی وہ تو بڑے بڑے نبیوں اور رسولوں کی پاکیزہ تعلیمات اور ان کے نظریات کو بھی لکھتا فراموش کر چکی تھی۔ دنیا کی قبلے سیاست، تاریخ، تہذیب و تمدن، حشت بربریت کا نام تھا۔ مدنیت، معاشرت بے ابر و بقی، مگر پاکیزہ ادھل منتشر تھا۔ مختصر آتش و فساد ایک عالمگیر صدمات کا، اظہار تھا اور یہ کیفیت بحیثیت مجموعی براعظمِ یورپ، افریقہ، ایشیا اور اس وقت کی معلوم دنیا کے تمام حصوں پر پڑ رہی تھی۔“

یہی وہ دور ہے جبکہ محسنِ انسانیت، رحمتِ عالم، قائدِ برحق، حضرت محمد مصطفیٰ صلی اللہ علیہ وسلم کی بعثت مبارکہ (۶۱۰ء) ہوئی۔ ہدایت و صلاح کا نیا باب کھلا، نکتہ نظر کی نئی راہیں متعین ہوئیں۔ فرسودہ خیالات کے دفاتر لپیٹ دیئے گئے۔ روشن کتاب آئی، حقانیت کا آفتاب طلوع ہوا، سیاست، معاشرت، اخلاق، اجتماع، تہذیب و تمدن، مختصر یہ کہ زندگی کا پورا نقشہ بدلا اور ہر شعبہ حیات مکمل تطہیر اور جدید معنویت سے ہمکنار ہوا۔ ایک نئی امت، نئے دور نے جنم لیا۔“

نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم کے بعد مسلمانوں نے تقریباً سات سو سال تک (۶۱۰ء/۱۲۵۸ء) بلا شکتِ غیرِ ہمہ جہت ترقی کی اور علمی و علمی میدانوں میں عظمتوں کے نشان ثبت کئے اور ظاہر ہے کہ یہاں سب کا نام لینا باعثِ طوالت ہوگا۔ البتہ چند قابلِ ذکر شخصیات کے بغیر بحث مکمل نہیں ہو سکتی۔ ابنِ ابی ربیع (۹ صدی عیسوی)، فارابی (۹۵۰ء) ابنِ سینا (۱۰۳۷ء)، مافقی (۱۰۵۸ء)، (کیکاؤس دم ۱۰۸۲ء) نظام الملک طوسی

میں بیکر و گال پیام کا بیان ہے محمد صلی اللہ علیہ وسلم سے پہلے دنیا پر نستانہ و فساد کے گھرے سیاہ بادل چھلنے ہوئے تھے۔ ”میں“ اسلام نے کارناموں کی دنیا میں سب سے بڑا کارنامہ یہ انجام دیا کہ سیاست و سلطنت کے دائرہ سے الگ تمام معاملات اور تمام کا خاتمہ کر دیا جن کا تعلق شہرِ بستی اور فسادِ قومیت پرستی سے تھا۔ قدیم حکومتوں کا سارا فساد ختم کر دیا گیا اور حکومت کی بنیاد خدا کے حکم اور عالم شہنشاہیت کی جگہ مرضیِ جمہور (شورعی) پر رکھی گئی۔ بادشاہ و شہنشاہ مٹ گئے یا مٹا دیئے گئے اور ان کی جگہ امیر و امام (مہتممائے ریاست) کہ دی گئی۔ ”و ان کریم کا بیان ہے کہ آنحضرتؐ نے ایک مذہب کی بنیاد ڈالی۔ نیا طرزِ حکومت پیدا کیا۔ اور جب آنحضرتؐ کا وصال ہوا تو تمام قلم و عرب پر ”خدائی امن“ چھایا ہوا تھا۔“ (آرٹھلہ قحاس۔ دی پریچنگ آف اسلام۔ ترجمہ دعوتِ اسلام، محمد منایت اللہ دہلوی مسودہ شریک

۱۸۷۱ء - تفصیل کے لیے ملاحظہ ہو: جس ہمدی اور لرنز (مترجمہ) میڈیول پائلیکل سنسٹری۔ اے سورس بک: فری پریس۔ میکملن میڈیٹل۔ کینیڈا - ۱۹۶۳ء - ص ۱۰ تا ۱۸

۱۸۷۲ء - اگرچہ اس شخص کی تاریخ کافی پرانی ہے لیکن ریاست وکیسا کے درمیان سب سے بڑی خلیج اس وقت حائل ہوئی جب کہ شاہزادہ بین شہنشاہ ہنری چارم سے پوپ گریگوری ہفتم کو معزول کر دیا۔ اس کے فوراً ہی بعد پوپ نے نہ صرف یہ کہ بادشاہ کو معزول کیا اور اس نے قطع غلغلی کر لیا بلکہ اس کی رعیت کو بھی اس کے عقد طاعت سے آزاد کر دیا۔ (ایبٹنٹن ولیم ص ۱۹۴)

یہ بات کہ ازمنہ و سنی اور پ کے لیے قرون غفلت کی حیثیت رکھتا ہے اور اس قدرت میں مغربی دنیا علم و فکر کے اعتبار سے بالکل نئی دست رہی ہے جب کہ اس کے مقابل میں مسلمان غلامانہ اور حکماء و مفکرین سارے عالم کی زمام علمی سنبھالے ہوئے نظر آتے ہیں۔ ایسی بدیہی حقیقت بنی گئی ہے جس کا اعتراف خود مغربی علماء بھی کرتے ہیں۔ مثلاً جارج سارتن اپنے تمام تعصب کے باوجود یہ لکھتا ہے کہ "جس طرح ماضی کے بلند ترین کارنامے ارضی یونان یعنی مغرب کے نوزائیدہ علم کا نتیجہ ہیں۔ بعینہ ازلہ و سنی وسط کی ساری ترقیاں اسلام بالفاظ دیگر مشرق کی فراست و علمانی سے مرتب ہوئیں۔ حضرت نول ج اس کا منی مشہور امریکہ مستشرق ایس پی اسکاٹ لکھتا ہے: "مسلمانوں نے جو مفید کارنامے دکھائے ہیں خصوصاً وہ نوادہ جن کا تعلق قرون وسطیٰ سے ہے ان سے ہمارے دور کے مورخین و مفکرین صدی گھٹ مائتہ چشم پوشی کرتے رہے ہیں یا ان کو کم کر کے دکھاتے رہے ہیں اس کی عام وجہ تو یہ ہے کہ ان لوگوں

بہر حال علم و دانش کے خزانے عالم اسلام کی بدولت یورپ کے ہاتھ آتے تو علمی و فکری سرگرمیاں وہاں یکبار پھر شروع ہوتیں۔ اور تیرہویں صدی میں جبکہ ایک قابل ذکر فکری سینٹ تھامس اکیویناس (م ۱۲۷۴ء) آتا ہے جو قرون وسطیٰ میں کلیسا کا سب سے بڑا حامی تھا جبکہ اس کے بعد آنے والا دوسرا شخص دانٹے (م ۱۳۲۱ء) کلیسا کا سب سے بڑا مخالف تھا۔ مسلمانوں میں علامہ ابن قیمیہ (م ۱۳۲۸ء) کو اس کا ہم عصر کہنا چاہیے پھر مغرب میں مارسیلیو آت پیڈوا (م ۱۳۴۹ء) کے بعد ہی مسلمانوں کا ایک اور عظیم عقلی عبدالرحمن ابن خلدون (م ۱۴۰۶ء) آتا ہے جو عمرانیات، تاریخ، تہذیب و تمدن اور سیاسیات کا اپنے زمانہ میں بلاشبہ مشرق و مغرب کا امام ہے۔ اور اس وقت سے لے کر آج تک علمی دنیا میں اسے ممتاز ترین مقام حاصل ہے اور مغرب اس کی خوشہ چینی کر کے اپنا علمی رعب قائم کر کے اگے بڑھ رہا ہے۔

اس کے بعد موجودہ مغربی سیاسی فکر کا عمود اور حبد یہ تصور ریاست کا خصوصاً پہلا مفکر اور بانی ٹھکرا میکاولی (م ۱۵۱۲ء) کا ذکر ناگزیر ہے اور جو اپنی تصنیف (The Prince) کے لیے خاص شہرت رکھتا ہے۔ بولڈال جو فلسفہ ریاست آج کل کی دنیا میں محترم سمجھے جاتے ہیں۔ ان میں بودین (م ۱۵۹۶ء) ہے جو جس نے یورپ کی تالیف میں پہلی مرتبہ اقتدار اعلیٰ یا حاکمیت (Sovereignty) کا نظریہ پیش کیا اور ریاست کو اخلاق سے جدا کیا۔ پھر اسپنوزا (م ۱۶۷۷ء) ہے جس کی کتاب "اخلاقیات" (The Ethics) مشہور ہے جو اللہ

بقیہ حوالہ

کو اس کا علم بھی نہیں تھا مگر اکثر و بیشتر یہ ہے کہ اسلام کا عجیب و غریب سرخی ترقی کا اگر دوسرے مذاہب کی نسبت رقرار سے مقابلہ کیا جائے تو ایک قسم کی رقابت و تعصب پیدا ہو جاتا ہے۔ لیکن اس زمانہ میں ہر شخص تشنہ علم ہے یہ ممکن نہیں کہ کلیسا کے پیروؤں کی بے توجہی اسلامی سائنس کے نور کو مکمل کر کے ڈاسکاٹ۔ ایس پی۔ اجبارا لاندس (اردو ترجمہ) خلیل الحسن مطبوعہ لاہور۔ مقدمہ مصنف

۳۳ مسلمانوں نے علم کو غیر علم سے الگ کرتے ہوئے ان لوگوں کا احترام از سر نو قائم کیا جنہوں نے فی الواقعہ علم و حکمت کی بڑی خدمت انجام دی تھی۔ یہ مسلمان ہی تھے جن کی بدولت ارسطو اور افلاطون یا ایران و ہند کے دانشوروں کا نام روشن ہوا۔

۳۴ درحقیقت اہل یورپ، انقلاب فرانس ۱۷۸۹ء کے بعد اس قابل ہو سکے کہ مسلمانوں سے اخذ و استفادہ کر سکیں اور اسامی علوم سے خوشہ چینی کر سکیں۔

کوکانات کا جوکل لٹا ہے اور فلسفہ وجودیت یا عقیدہ مہدویت کا قائل ہے۔ (م ۱۶۷۹) اپنی تصنیف (Laviathan) اور نظریہ اقتدار اعلیٰ، معاشرہ عمرانی اور حالت طبع (State of Nature) کے لیے پیشہ تالی ترمیم ہے۔ (م ۱۶۵۲) ریاست اور حیدر کی تقسیم و ترمیم کی کمال تھی۔ نظریہ عمرانی اور افتادہ معاشرہ کے نظریات کے علاوہ سے مکر سیاسی کی تاریخ میں اور پنا مقام رکھتا ہے۔ اس کے بعد کلاٹ (م ۱۸۳۱) اور جبر اور جدلیاتی عمل مشہور ہے۔

اس کے بعد افادیت پسند (Utilitarians) انگریزی مفکرین میں سے بہتیم (م ۱۸۳۲) ہے جو نظریہ افادیت کا سب سے بڑا علم دار مقصور کیا جاتا ہے۔ پھر کتے (م ۱۸۵۷) آتا ہے جو اپنے نظریہ اثباتیت (Positivism) کے دیر سے قابل لحاظ ہے۔ انگریزی محققین اسٹن (م ۱۸۵۹) اپنے خطبات بعد از (General Principles of Jurisprudence and International Law)

کے لیے یاد رکھا جائے کہ جبر بہتیم کا سب سے مشہور شاگرد جان اسٹورٹ لی (م ۱۸۳۷) اسیوں صدی کا وہ پہلا مفکر ہے جس نے افادگی آزادی کو برسر رکھنے کے لیے حکومت کے دائرہ عمل کو محدود کیا اس کے بعد عینیت پسندی کا آغاز خاص کر گین (م ۱۸۸۲) سے ہوا۔ دوسری طرف اشتراکیت کا موسس کارل مارکس (م ۱۸۸۲) تاریخ کی مادی تعبیر طبقائی نزاع اور نظریہ قدر نامہ کے لیے خامی شہرت کا مالک ہے۔ جبر شہنشاہ کا انسانی مشہور و موثر شاگرد

دیکھئے: دی ریڈرس ڈائجسٹ گریٹ انٹیلیجنٹ پبلیک ڈکشنری (مترجم) دی ریڈرس ڈائجسٹ ایسی ایشن لندن - ۱۹۶۲ء - ۲۵ ص ۸۵۲۔

۵۵ دیکھئے: ڈی ریڈرس ڈائجسٹ گریٹ انٹیلیجنٹ پبلیک ڈکشنری (مترجم) دی ریڈرس ڈائجسٹ ایسی ایشن لندن - ۱۹۶۲ء - ۲۵ ص ۸۵۲۔

۵۶۔ بیگل کے علمہ کا بنیادی گتہ یہ ہے کہ: جو کچھ حقیقی ہے وہی معقول ہے اور جو کچھ معقول ہے وہی حقیقی ہے۔ میری وجہ ہے کہ ریاست کے کسی مثالی شکل کو تجویز نہیں کرتا اور نہ یہ بتاتا ہے کہ ریاست کو کیا اور کس قسم کا بنانا چاہیے۔ بلکہ یہ کہتا ہے کہ ریاست کو وہی کچھ بنانا چاہیے جیسی کچھ کہہ رہے ہیں۔ اسی لیے تمام "مثالی ریاستوں" کو وہی خیالی اور غیر سائنٹیفک سمجھا ہے۔ دیکھئے: ڈی ریڈرس ڈائجسٹ گریٹ انٹیلیجنٹ پبلیک ڈکشنری (مترجم) دی ریڈرس ڈائجسٹ ایسی ایشن لندن - ۱۹۶۲ء - ۲۵ ص ۸۵۲۔

نیتسز (Nietzsche) (م ۱۹۰۰ء) ہے اس کے بعد روسی منکر کردہ پروٹوکن (Kropstokin)

(م ۱۹۲۱ء) ہے جو فرسیت دانہ کرزم کا قائل، بہتر قسم کی بیادستی پابندیوں کا مخالف، آزادی کا علمبردار اور نراجی انقلاب کا داعی تھا اور ریاست کے تمام کو ملکیت شخصی کی سب سے بڑی رکاوٹ خیال کرتا تھا۔ اس کا مختصر

جارج سارل (Sorel) (م ۱۹۲۲ء) ایک جرمن منکر ہے جو ات لالی عقل کا مخالف (Irrationalism)

ہے۔ پھر بوسائیکسٹ (م ۱۹۲۳ء) برگسن (Bergson) (م ۱۹۲۱ء) ویٹسٹ (م ۱۹۲۳ء) سڈنی (م ۱۹۲۴ء) اور

جان ڈیویٹ (م ۱۹۵۳ء) وغیرہ کا نام لیا جاسکتا ہے اور اس فہرست میں اضافہ بھی ممکن ہے لیکن وہ ہمارے لیے

ایک غیر ضروری امر ہے۔ اسی فہرست سے بتانا یہ مقصد ہے کہ:-

۱۔ مغربی سیاسی فکر دراصل بہت زرخیز ہے اس کا عمل تکمیل ابھی جاری ہے۔

۲۔ مکرریائی کے لیے شلہ حکایتیں موجود ہیں اور ہر منظر یہ اختلاف و نزاع کی آماجگاہ ہے۔

(۶)

جہاں تک مغربی فلسفہ اور حکمائے ریاست کے انکار و نظریات کی مجموعی ہیئت اور عمومی نوعیت کا تعلق ہے تو اس سلسلے میں جہت قابل ذکر پہلو مندرجہ ذیل ہیں:-

(الف) جیسا کہ ہم گذشتہ مباحث میں مختصراً لکھ چکے ہیں ساکثر و بیشتر انکار و نظریات مخصوص واقعات و

حالات کی پیداوار اور فکر کی ذہنی کاوش اور اپنے احوال و ظروف کے آئینہ دار ہیں اس کا واضح نتیجہ یہ ہے کہ حالات

واقعات کی تبدیلی کے ساتھ ساتھ سیاسی نظریات میں بھی تغیر و تبدل ہوتا رہا۔ لہذا ایک نظریہ زیادہ عرصہ تک کارآمد

اور مستعمل قبول نہ رہ سکا۔ بلکہ بعض اوقات تو ایک ہی زمانہ میں نظریات کا تناقض و واقع ہوا۔ مثلاً افلاطون و ارسطو

دووں کے سیاسی انکار کا محض دیم زونان کی شہری ریاستیں ہیں مگر ایک اسپارٹا کو اپنے سامنے رکھتا ہے تو دوسرا

ایقصر اٹینا کو مثال قرار دیتا ہے۔ اسپارٹا کی قربت قبی تو ایقصر بحر قریب قربت ہے۔ اسپارٹا میں نظام حکومت شہری

نظام ایک وقت دو بادشاہ ہوتے تھے اور بادشاہت کا منصب ایک مخصوص خاندان میں مرکوز تھا۔ نیز یہاں کی حکومت

(۸۷) ایضاً ص ۲۵۲، ۲۵۵، ۲۵۷، ۲۵۸، ۲۵۹، ۲۶۰، ۲۶۱، ۲۶۲، ۲۶۳، ۲۶۴، ۲۶۵، ۲۶۶، ۲۶۷، ۲۶۸، ۲۶۹، ۲۷۰، ۲۷۱، ۲۷۲، ۲۷۳، ۲۷۴، ۲۷۵، ۲۷۶، ۲۷۷، ۲۷۸، ۲۷۹، ۲۸۰، ۲۸۱، ۲۸۲، ۲۸۳، ۲۸۴، ۲۸۵، ۲۸۶، ۲۸۷، ۲۸۸، ۲۸۹، ۲۹۰، ۲۹۱، ۲۹۲، ۲۹۳، ۲۹۴، ۲۹۵، ۲۹۶، ۲۹۷، ۲۹۸، ۲۹۹، ۳۰۰، ۳۰۱، ۳۰۲، ۳۰۳، ۳۰۴، ۳۰۵، ۳۰۶، ۳۰۷، ۳۰۸، ۳۰۹، ۳۱۰، ۳۱۱، ۳۱۲، ۳۱۳، ۳۱۴، ۳۱۵، ۳۱۶، ۳۱۷، ۳۱۸، ۳۱۹، ۳۲۰، ۳۲۱، ۳۲۲، ۳۲۳، ۳۲۴، ۳۲۵، ۳۲۶، ۳۲۷، ۳۲۸، ۳۲۹، ۳۳۰، ۳۳۱، ۳۳۲، ۳۳۳، ۳۳۴، ۳۳۵، ۳۳۶، ۳۳۷، ۳۳۸، ۳۳۹، ۳۴۰، ۳۴۱، ۳۴۲، ۳۴۳، ۳۴۴، ۳۴۵، ۳۴۶، ۳۴۷، ۳۴۸، ۳۴۹، ۳۵۰، ۳۵۱، ۳۵۲، ۳۵۳، ۳۵۴، ۳۵۵، ۳۵۶، ۳۵۷، ۳۵۸، ۳۵۹، ۳۶۰، ۳۶۱، ۳۶۲، ۳۶۳، ۳۶۴، ۳۶۵، ۳۶۶، ۳۶۷، ۳۶۸، ۳۶۹، ۳۷۰، ۳۷۱، ۳۷۲، ۳۷۳، ۳۷۴، ۳۷۵، ۳۷۶، ۳۷۷، ۳۷۸، ۳۷۹، ۳۸۰، ۳۸۱، ۳۸۲، ۳۸۳، ۳۸۴، ۳۸۵، ۳۸۶، ۳۸۷، ۳۸۸، ۳۸۹، ۳۹۰، ۳۹۱، ۳۹۲، ۳۹۳، ۳۹۴، ۳۹۵، ۳۹۶، ۳۹۷، ۳۹۸، ۳۹۹، ۴۰۰، ۴۰۱، ۴۰۲، ۴۰۳، ۴۰۴، ۴۰۵، ۴۰۶، ۴۰۷، ۴۰۸، ۴۰۹، ۴۱۰، ۴۱۱، ۴۱۲، ۴۱۳، ۴۱۴، ۴۱۵، ۴۱۶، ۴۱۷، ۴۱۸، ۴۱۹، ۴۲۰، ۴۲۱، ۴۲۲، ۴۲۳، ۴۲۴، ۴۲۵، ۴۲۶، ۴۲۷، ۴۲۸، ۴۲۹، ۴۳۰، ۴۳۱، ۴۳۲، ۴۳۳، ۴۳۴، ۴۳۵، ۴۳۶، ۴۳۷، ۴۳۸، ۴۳۹، ۴۴۰، ۴۴۱، ۴۴۲، ۴۴۳، ۴۴۴، ۴۴۵، ۴۴۶، ۴۴۷، ۴۴۸، ۴۴۹، ۴۵۰، ۴۵۱، ۴۵۲، ۴۵۳، ۴۵۴، ۴۵۵، ۴۵۶، ۴۵۷، ۴۵۸، ۴۵۹، ۴۶۰، ۴۶۱، ۴۶۲، ۴۶۳، ۴۶۴، ۴۶۵، ۴۶۶، ۴۶۷، ۴۶۸، ۴۶۹، ۴۷۰، ۴۷۱، ۴۷۲، ۴۷۳، ۴۷۴، ۴۷۵، ۴۷۶، ۴۷۷، ۴۷۸، ۴۷۹، ۴۸۰، ۴۸۱، ۴۸۲، ۴۸۳، ۴۸۴، ۴۸۵، ۴۸۶، ۴۸۷، ۴۸۸، ۴۸۹، ۴۹۰، ۴۹۱، ۴۹۲، ۴۹۳، ۴۹۴، ۴۹۵، ۴۹۶، ۴۹۷، ۴۹۸، ۴۹۹، ۵۰۰، ۵۰۱، ۵۰۲، ۵۰۳، ۵۰۴، ۵۰۵، ۵۰۶، ۵۰۷، ۵۰۸، ۵۰۹، ۵۱۰، ۵۱۱، ۵۱۲، ۵۱۳، ۵۱۴، ۵۱۵، ۵۱۶، ۵۱۷، ۵۱۸، ۵۱۹، ۵۲۰، ۵۲۱، ۵۲۲، ۵۲۳، ۵۲۴، ۵۲۵، ۵۲۶، ۵۲۷، ۵۲۸، ۵۲۹، ۵۳۰، ۵۳۱، ۵۳۲، ۵۳۳، ۵۳۴، ۵۳۵، ۵۳۶، ۵۳۷، ۵۳۸، ۵۳۹، ۵۴۰، ۵۴۱، ۵۴۲، ۵۴۳، ۵۴۴، ۵۴۵، ۵۴۶، ۵۴۷، ۵۴۸، ۵۴۹، ۵۵۰، ۵۵۱، ۵۵۲، ۵۵۳، ۵۵۴، ۵۵۵، ۵۵۶، ۵۵۷، ۵۵۸، ۵۵۹، ۵۶۰، ۵۶۱، ۵۶۲، ۵۶۳، ۵۶۴، ۵۶۵، ۵۶۶، ۵۶۷، ۵۶۸، ۵۶۹، ۵۷۰، ۵۷۱، ۵۷۲، ۵۷۳، ۵۷۴، ۵۷۵، ۵۷۶، ۵۷۷، ۵۷۸، ۵۷۹، ۵۸۰، ۵۸۱، ۵۸۲، ۵۸۳، ۵۸۴، ۵۸۵، ۵۸۶، ۵۸۷، ۵۸۸، ۵۸۹، ۵۹۰، ۵۹۱، ۵۹۲، ۵۹۳، ۵۹۴، ۵۹۵، ۵۹۶، ۵۹۷، ۵۹۸، ۵۹۹، ۶۰۰، ۶۰۱، ۶۰۲، ۶۰۳، ۶۰۴، ۶۰۵، ۶۰۶، ۶۰۷، ۶۰۸، ۶۰۹، ۶۱۰، ۶۱۱، ۶۱۲، ۶۱۳، ۶۱۴، ۶۱۵، ۶۱۶، ۶۱۷، ۶۱۸، ۶۱۹، ۶۲۰، ۶۲۱، ۶۲۲، ۶۲۳، ۶۲۴، ۶۲۵، ۶۲۶، ۶۲۷، ۶۲۸، ۶۲۹، ۶۳۰، ۶۳۱، ۶۳۲، ۶۳۳، ۶۳۴، ۶۳۵، ۶۳۶، ۶۳۷، ۶۳۸، ۶۳۹، ۶۴۰، ۶۴۱، ۶۴۲، ۶۴۳، ۶۴۴، ۶۴۵، ۶۴۶، ۶۴۷، ۶۴۸، ۶۴۹، ۶۵۰، ۶۵۱، ۶۵۲، ۶۵۳، ۶۵۴، ۶۵۵، ۶۵۶، ۶۵۷، ۶۵۸، ۶۵۹، ۶۶۰، ۶۶۱، ۶۶۲، ۶۶۳، ۶۶۴، ۶۶۵، ۶۶۶، ۶۶۷، ۶۶۸، ۶۶۹، ۶۷۰، ۶۷۱، ۶۷۲، ۶۷۳، ۶۷۴، ۶۷۵، ۶۷۶، ۶۷۷، ۶۷۸، ۶۷۹، ۶۸۰، ۶۸۱، ۶۸۲، ۶۸۳، ۶۸۴، ۶۸۵، ۶۸۶، ۶۸۷، ۶۸۸، ۶۸۹، ۶۹۰، ۶۹۱، ۶۹۲، ۶۹۳، ۶۹۴، ۶۹۵، ۶۹۶، ۶۹۷، ۶۹۸، ۶۹۹، ۷۰۰، ۷۰۱، ۷۰۲، ۷۰۳، ۷۰۴، ۷۰۵، ۷۰۶، ۷۰۷، ۷۰۸، ۷۰۹، ۷۱۰، ۷۱۱، ۷۱۲، ۷۱۳، ۷۱۴، ۷۱۵، ۷۱۶، ۷۱۷، ۷۱۸، ۷۱۹، ۷۲۰، ۷۲۱، ۷۲۲، ۷۲۳، ۷۲۴، ۷۲۵، ۷۲۶، ۷۲۷، ۷۲۸، ۷۲۹، ۷۳۰، ۷۳۱، ۷۳۲، ۷۳۳، ۷۳۴، ۷۳۵، ۷۳۶، ۷۳۷، ۷۳۸، ۷۳۹، ۷۴۰، ۷۴۱، ۷۴۲، ۷۴۳، ۷۴۴، ۷۴۵، ۷۴۶، ۷۴۷، ۷۴۸، ۷۴۹، ۷۵۰، ۷۵۱، ۷۵۲، ۷۵۳، ۷۵۴، ۷۵۵، ۷۵۶، ۷۵۷، ۷۵۸، ۷۵۹، ۷۶۰، ۷۶۱، ۷۶۲، ۷۶۳، ۷۶۴، ۷۶۵، ۷۶۶، ۷۶۷، ۷۶۸، ۷۶۹، ۷۷۰، ۷۷۱، ۷۷۲، ۷۷۳، ۷۷۴، ۷۷۵، ۷۷۶، ۷۷۷، ۷۷۸، ۷۷۹، ۷۸۰، ۷۸۱، ۷۸۲، ۷۸۳، ۷۸۴، ۷۸۵، ۷۸۶، ۷۸۷، ۷۸۸، ۷۸۹، ۷۹۰، ۷۹۱، ۷۹۲، ۷۹۳، ۷۹۴، ۷۹۵، ۷۹۶، ۷۹۷، ۷۹۸، ۷۹۹، ۸۰۰، ۸۰۱، ۸۰۲، ۸۰۳، ۸۰۴، ۸۰۵، ۸۰۶، ۸۰۷، ۸۰۸، ۸۰۹، ۸۱۰، ۸۱۱، ۸۱۲، ۸۱۳، ۸۱۴، ۸۱۵، ۸۱۶، ۸۱۷، ۸۱۸، ۸۱۹، ۸۲۰، ۸۲۱، ۸۲۲، ۸۲۳، ۸۲۴، ۸۲۵، ۸۲۶، ۸۲۷، ۸۲۸، ۸۲۹، ۸۳۰، ۸۳۱، ۸۳۲، ۸۳۳، ۸۳۴، ۸۳۵، ۸۳۶، ۸۳۷، ۸۳۸، ۸۳۹، ۸۴۰، ۸۴۱، ۸۴۲، ۸۴۳، ۸۴۴، ۸۴۵، ۸۴۶، ۸۴۷، ۸۴۸، ۸۴۹، ۸۵۰، ۸۵۱، ۸۵۲، ۸۵۳، ۸۵۴، ۸۵۵، ۸۵۶، ۸۵۷، ۸۵۸، ۸۵۹، ۸۶۰، ۸۶۱، ۸۶۲، ۸۶۳، ۸۶۴، ۸۶۵، ۸۶۶، ۸۶۷، ۸۶۸، ۸۶۹، ۸۷۰، ۸۷۱، ۸۷۲، ۸۷۳، ۸۷۴، ۸۷۵، ۸۷۶، ۸۷۷، ۸۷۸، ۸۷۹، ۸۸۰، ۸۸۱، ۸۸۲، ۸۸۳، ۸۸۴، ۸۸۵، ۸۸۶، ۸۸۷، ۸۸۸، ۸۸۹، ۸۹۰، ۸۹۱، ۸۹۲، ۸۹۳، ۸۹۴، ۸۹۵، ۸۹۶، ۸۹۷، ۸۹۸، ۸۹۹، ۹۰۰، ۹۰۱، ۹۰۲، ۹۰۳، ۹۰۴، ۹۰۵، ۹۰۶، ۹۰۷، ۹۰۸، ۹۰۹، ۹۱۰، ۹۱۱، ۹۱۲، ۹۱۳، ۹۱۴، ۹۱۵، ۹۱۶، ۹۱۷، ۹۱۸، ۹۱۹، ۹۲۰، ۹۲۱، ۹۲۲، ۹۲۳، ۹۲۴، ۹۲۵، ۹۲۶، ۹۲۷، ۹۲۸، ۹۲۹، ۹۳۰، ۹۳۱، ۹۳۲، ۹۳۳، ۹۳۴، ۹۳۵، ۹۳۶، ۹۳۷، ۹۳۸، ۹۳۹، ۹۴۰، ۹۴۱، ۹۴۲، ۹۴۳، ۹۴۴، ۹۴۵، ۹۴۶، ۹۴۷، ۹۴۸، ۹۴۹، ۹۵۰، ۹۵۱، ۹۵۲، ۹۵۳، ۹۵۴، ۹۵۵، ۹۵۶، ۹۵۷، ۹۵۸، ۹۵۹، ۹۶۰، ۹۶۱، ۹۶۲، ۹۶۳، ۹۶۴، ۹۶۵، ۹۶۶، ۹۶۷، ۹۶۸، ۹۶۹، ۹۷۰، ۹۷۱، ۹۷۲، ۹۷۳، ۹۷۴، ۹۷۵، ۹۷۶، ۹۷۷، ۹۷۸، ۹۷۹، ۹۸۰، ۹۸۱، ۹۸۲، ۹۸۳، ۹۸۴، ۹۸۵، ۹۸۶، ۹۸۷، ۹۸۸، ۹۸۹، ۹۹۰، ۹۹۱، ۹۹۲، ۹۹۳، ۹۹۴، ۹۹۵، ۹۹۶، ۹۹۷، ۹۹۸، ۹۹۹، ۱۰۰۰، ۱۰۰۱، ۱۰۰۲، ۱۰۰۳، ۱۰۰۴، ۱۰۰۵، ۱۰۰۶، ۱۰۰۷، ۱۰۰۸، ۱۰۰۹، ۱۰۱۰، ۱۰۱۱، ۱۰۱۲، ۱۰۱۳، ۱۰۱۴، ۱۰۱۵، ۱۰۱۶، ۱۰۱۷، ۱۰۱۸، ۱۰۱۹، ۱۰۲۰، ۱۰۲۱، ۱۰۲۲، ۱۰۲۳، ۱۰۲۴، ۱۰۲۵، ۱۰۲۶، ۱۰۲۷، ۱۰۲۸، ۱۰۲۹، ۱۰۳۰، ۱۰۳۱، ۱۰۳۲، ۱۰۳۳، ۱۰۳۴، ۱۰۳۵، ۱۰۳۶، ۱۰۳۷، ۱۰۳۸، ۱۰۳۹، ۱۰۴۰، ۱۰۴۱، ۱۰۴۲، ۱۰۴۳، ۱۰۴۴، ۱۰۴۵، ۱۰۴۶، ۱۰۴۷، ۱۰۴۸، ۱۰۴۹، ۱۰۵۰، ۱۰۵۱، ۱۰۵۲، ۱۰۵۳، ۱۰۵۴، ۱۰۵۵، ۱۰۵۶، ۱۰۵۷، ۱۰۵۸، ۱۰۵۹، ۱۰۶۰، ۱۰۶۱، ۱۰۶۲، ۱۰۶۳، ۱۰۶۴، ۱۰۶۵، ۱۰۶۶، ۱۰۶۷، ۱۰۶۸، ۱۰۶۹، ۱۰۷۰، ۱۰۷۱، ۱۰۷۲، ۱۰۷۳، ۱۰۷۴، ۱۰۷۵، ۱۰۷۶، ۱۰۷۷، ۱۰۷۸، ۱۰۷۹، ۱۰۸۰، ۱۰۸۱، ۱۰۸۲، ۱۰۸۳، ۱۰۸۴، ۱۰۸۵، ۱۰۸۶، ۱۰۸۷، ۱۰۸۸، ۱۰۸۹، ۱۰۹۰، ۱۰۹۱، ۱۰۹۲، ۱۰۹۳، ۱۰۹۴، ۱۰۹۵، ۱۰۹۶، ۱۰۹۷، ۱۰۹۸، ۱۰۹۹، ۱۱۰۰، ۱۱۰۱، ۱۱۰۲، ۱۱۰۳، ۱۱۰۴، ۱۱۰۵، ۱۱۰۶، ۱۱۰۷، ۱۱۰۸، ۱۱۰۹، ۱۱۱۰، ۱۱۱۱، ۱۱۱۲، ۱۱۱۳، ۱۱۱۴، ۱۱۱۵، ۱۱۱۶، ۱۱۱۷، ۱۱۱۸، ۱۱۱۹، ۱۱۲۰، ۱۱۲۱، ۱۱۲۲، ۱۱۲۳، ۱۱۲۴، ۱۱۲۵، ۱۱۲۶، ۱۱۲۷، ۱۱۲۸، ۱۱۲۹، ۱۱۳۰، ۱۱۳۱، ۱۱۳۲، ۱۱۳۳، ۱۱۳۴، ۱۱۳۵، ۱۱۳۶، ۱۱۳۷، ۱۱۳۸، ۱۱۳۹، ۱۱۴۰، ۱۱۴۱، ۱۱۴۲، ۱۱۴۳، ۱۱۴۴، ۱۱۴۵، ۱۱۴۶، ۱۱۴۷، ۱۱۴۸، ۱۱۴۹، ۱۱۵۰، ۱۱۵۱، ۱۱۵۲، ۱۱۵۳، ۱۱۵۴، ۱۱۵۵، ۱۱۵۶، ۱۱۵۷، ۱۱۵۸، ۱۱۵۹، ۱۱۶۰، ۱۱۶۱، ۱۱۶۲، ۱۱۶۳، ۱۱۶۴، ۱۱۶۵، ۱۱۶۶، ۱۱۶۷، ۱۱۶۸، ۱۱۶۹، ۱۱۷۰، ۱۱۷۱، ۱۱۷۲، ۱۱۷۳، ۱۱۷۴، ۱۱۷۵، ۱۱۷۶، ۱۱۷۷، ۱۱۷۸، ۱۱۷۹، ۱۱۸۰، ۱۱۸۱، ۱۱۸۲، ۱۱۸۳، ۱۱۸۴، ۱۱۸۵، ۱۱۸۶، ۱۱۸۷، ۱۱۸۸، ۱۱۸۹، ۱۱۹۰، ۱۱۹۱، ۱۱۹۲، ۱۱۹۳، ۱۱۹۴، ۱۱۹۵، ۱۱۹۶، ۱۱۹۷، ۱۱۹۸، ۱۱۹۹، ۱۲۰۰، ۱۲۰۱، ۱۲۰۲، ۱۲۰۳، ۱۲۰۴، ۱۲۰۵، ۱۲۰۶، ۱۲۰۷، ۱۲۰۸، ۱۲۰۹، ۱۲۱۰، ۱۲۱۱، ۱۲۱۲، ۱۲۱۳، ۱۲۱۴، ۱۲۱۵، ۱۲۱۶، ۱۲۱۷، ۱۲۱۸، ۱۲۱۹، ۱۲۲۰، ۱۲۲۱، ۱۲۲۲، ۱۲۲۳، ۱۲۲۴، ۱۲۲۵، ۱۲۲۶، ۱۲۲۷، ۱۲۲۸، ۱۲۲۹، ۱۲۳۰، ۱۲۳۱، ۱۲۳۲، ۱۲۳۳، ۱۲۳۴، ۱۲۳۵، ۱۲۳۶، ۱۲۳۷، ۱۲۳۸، ۱۲۳۹، ۱۲۴۰، ۱۲۴۱، ۱۲۴۲، ۱۲۴۳، ۱۲۴۴، ۱۲۴۵، ۱۲۴۶، ۱۲۴۷، ۱۲۴۸، ۱۲۴۹، ۱۲۵۰، ۱۲۵۱، ۱۲۵۲، ۱۲۵۳، ۱۲۵۴، ۱۲۵۵، ۱۲۵۶، ۱۲۵۷، ۱۲۵۸، ۱۲۵۹، ۱۲۶۰، ۱۲۶۱، ۱۲۶۲، ۱۲۶۳، ۱۲۶۴، ۱۲۶۵، ۱۲۶۶، ۱۲۶۷، ۱۲۶۸، ۱۲۶۹، ۱۲۷۰، ۱۲۷۱، ۱۲۷۲، ۱۲۷۳، ۱۲۷۴، ۱۲۷۵، ۱۲۷۶، ۱۲۷۷، ۱۲۷۸، ۱۲۷۹، ۱۲۸۰، ۱۲۸۱، ۱۲۸۲، ۱۲۸۳، ۱۲۸۴، ۱۲۸۵، ۱۲۸۶، ۱۲۸۷، ۱۲۸۸، ۱۲۸۹، ۱۲۹۰، ۱۲۹۱، ۱۲۹۲، ۱۲۹۳، ۱۲۹۴، ۱۲۹۵، ۱۲۹۶، ۱۲۹۷، ۱۲۹۸، ۱۲۹۹، ۱۳۰۰، ۱۳۰۱، ۱۳۰۲، ۱۳۰۳، ۱۳۰۴، ۱۳۰۵، ۱۳۰۶، ۱۳۰۷، ۱۳۰۸، ۱۳۰۹، ۱۳۱۰، ۱۳۱۱، ۱۳۱۲، ۱۳۱۳، ۱۳۱۴، ۱۳۱۵، ۱۳۱۶، ۱۳۱۷، ۱۳۱۸، ۱۳۱۹، ۱۳۲۰، ۱۳۲۱، ۱۳۲۲، ۱۳۲۳، ۱۳۲۴، ۱۳۲۵، ۱۳۲۶، ۱۳۲۷، ۱۳۲۸، ۱۳۲۹، ۱۳۳۰، ۱۳۳۱، ۱۳۳۲، ۱۳۳۳، ۱۳۳۴، ۱۳۳۵، ۱۳۳۶، ۱۳۳۷، ۱۳۳۸، ۱۳۳۹، ۱۳۴۰، ۱۳۴۱، ۱۳۴۲، ۱۳۴۳، ۱۳۴۴، ۱۳۴۵، ۱۳۴۶، ۱۳۴۷، ۱۳۴۸، ۱۳۴۹، ۱۳۵۰، ۱۳۵۱، ۱۳۵۲، ۱۳۵۳، ۱۳۵۴، ۱۳۵۵، ۱۳۵۶، ۱۳۵۷، ۱۳۵۸، ۱۳۵۹، ۱۳۶۰، ۱۳۶۱، ۱۳۶۲، ۱۳۶۳، ۱۳۶۴، ۱۳۶۵، ۱۳۶۶، ۱۳۶۷، ۱۳۶۸، ۱۳۶۹، ۱۳۷۰، ۱۳۷۱، ۱۳۷۲، ۱۳۷۳، ۱۳۷۴، ۱۳۷۵، ۱۳۷۶، ۱۳۷۷، ۱۳۷۸، ۱۳۷۹، ۱۳۸۰، ۱۳۸۱، ۱۳۸۲، ۱۳۸۳، ۱۳۸۴، ۱۳۸۵، ۱۳۸۶، ۱۳۸۷، ۱۳۸۸، ۱۳۸۹، ۱۳۹۰، ۱۳۹۱، ۱۳۹۲، ۱۳۹۳، ۱۳۹۴، ۱۳۹۵، ۱۳۹۶، ۱۳۹۷، ۱۳۹۸، ۱۳۹۹، ۱۴۰۰، ۱۴۰۱، ۱۴۰۲، ۱۴۰۳، ۱۴۰۴، ۱۴۰۵، ۱۴۰۶، ۱۴۰۷، ۱۴۰۸، ۱۴۰۹، ۱۴۱۰، ۱۴۱۱، ۱۴۱۲، ۱۴۱۳، ۱۴۱۴، ۱۴۱۵، ۱۴۱۶، ۱۴۱۷، ۱۴۱۸، ۱۴۱۹، ۱۴۲۰، ۱۴۲۱، ۱۴۲۲، ۱۴۲۳، ۱۴۲۴، ۱۴۲۵، ۱۴۲۶، ۱۴۲۷، ۱۴۲۸، ۱۴۲۹، ۱۴۳۰، ۱۴۳۱، ۱۴۳۲، ۱۴۳۳، ۱۴۳۴، ۱۴۳۵، ۱۴۳۶، ۱۴۳۷، ۱۴۳۸، ۱۴۳۹، ۱۴۴۰، ۱۴۴۱، ۱۴۴۲، ۱۴۴۳، ۱۴۴۴، ۱۴۴۵، ۱۴۴۶، ۱۴۴۷، ۱۴۴۸، ۱۴۴۹، ۱۴۵۰، ۱۴۵۱، ۱۴۵۲، ۱۴۵۳، ۱۴۵۴، ۱۴۵۵، ۱۴۵۶، ۱۴۵۷، ۱۴۵۸، ۱۴۵۹، ۱۴۶۰، ۱۴۶۱، ۱۴۶۲، ۱۴۶۳، ۱۴۶۴، ۱۴۶۵، ۱۴۶۶، ۱۴۶۷، ۱۴۶۸، ۱۴۶۹، ۱۴۷۰، ۱۴۷۱، ۱۴۷۲، ۱۴۷۳، ۱۴۷۴، ۱۴۷۵، ۱۴۷۶، ۱۴۷۷، ۱۴۷۸، ۱۴۷۹، ۱۴۸۰، ۱۴۸۱، ۱۴۸۲، ۱۴۸۳، ۱۴۸۴، ۱۴۸۵، ۱۴۸۶، ۱۴۸۷، ۱۴۸۸، ۱۴۸۹، ۱۴۹۰، ۱۴۹۱، ۱۴۹۲، ۱۴۹۳، ۱۴۹۴، ۱۴۹۵، ۱۴۹۶، ۱۴۹۷

نیز یہاں طریقہ فکر کے اعتبار سے ان دونوں حکمرانی میں اختلاف ہے۔ مثلاً افلاطون استقرا جیت کا قائل ہے اور ارسطو استقرائی طریقہ سے زیادہ کلام کیا ہے۔ افلاطون و ارسطو دونوں اپنے بہترین علم و دانائی اور حکمت و تدبیر کے باوجود ایک مصنف کے بقول اس بات کو محسوس نہ کر سکے کہ یونانی کو بہت سی خود مختار و آزاد ریاستوں میں منقسم کرنے کا نتیجہ بالآخر سیاسی طور پر اس کے زوال پر منتج ہوگا۔^{۱۱} انہوں نے محض مشرقی ریاست کو ہی اہل مطمح نظر قرار دیا اور یونانی قافلے ہر گز کے جس طرح بیسیویں صدی کے سیاسی مصنفین اپنے زمانے کی قومی ریاستوں

(National States)

کوسہاسی تدرید بصیرت کی معراج سمجھتے ہیں، اس کا نتیجہ یہ ہوا کہ جب یونان کو پہلے مقدمہ نہیں اور اس کے بعد رومیوں نے حکومت بنایا تو اسے سطور اور افلاطون کی تعلیمات (جو اس عقیدہ پر مبنی تھیں کہ یونان کی شہری ریاستیں باہر کی وحشیانہ حکومتوں سے برتر و بہتر ہیں، بہنئے دور ہیں، ناکافی اور ناقابل قبول شہری اور خود مختار و خود کار چھوٹی یا چھوٹی سیاسی اقلیتیں اور اس کے معزز باشندے ،

(۶۱) ایضاً ص ۱۴۴۔ (۶۲) سیاحی تنظیم اس طرح چوتھی کتب خانہ اور پرورد بادشاہ ان کے نیچے ۲۸ افراد پر مشتمل

ایک خبیث اس کے ایسے عیسائی عالم اس کے علاوہ ایک باغی تقریری بورڈ ایڈیٹر (Ephors) بھی تھا۔

۱۹۸۰ء میں گورنر جنرل میں (۱) اہل کسپ پٹن (مکمل جہالت) (۲) غلام (اردو اور فارسی) (۳) پیر لوئی کوئی اگر کوئی
 میں رہتے دے لوگ، ان میں سے اکثر ان کے گورنر کو سیاسی حقوق حاصل نہ تھے اور انہیں اپنا بار سے منتقل
 کی کوئی صورت ان کے لیے جائز تھی (۴) کرن برٹن (۵) وزیر معرہ اول صفحہ ۵۵

(۹۹) یہاں بھی تین جہالت تھیں (۱) کاندھل مشرقی کا حالات، خواہ اس ب. عام، (۲) غلوں کا اور (۳) آبپاشیوں کا
 اگر ان کے دونوں حقوق کو ایجنٹز کی سیاسی زندگی میں کوئی دخل نہیں بخشد

۱۰۰۰ میلاد ہر داغ و گداز میں باوجودیکہ اکثر اعلیٰ درجہ کے جہاد پر اہم و جود کا ایک قوم زمین کے چنانچہ

شہنشاہیت کے فہم بن کر رہ گئے۔^{۱۶۹}

(ب) ایک انتہا تو یہ تھی کہ مفکرین نے اپنے افکار و نظریات کو بالکل حالات کا تابع بنالیا۔ اور دوسری طرف یہ انتہا بھی قابل ملاحظہ ہے کہ بعض فلاسفہ سیاسیات نے بعض ایسے نظریات کی اشاعت کی جو محض تصوراتی، خیالی اور تمثیلی حیثیت رکھتے ہیں۔ یعنی تاریخ میں وہ کبھی پیش نہیں آئے اور جن کی بنیاد پر کبھی کوئی سیاسی تنظیم وجود پذیر نہیں ہوئی۔ مثلاً افلاطون کے یہاں تخیل مجروری حقیقت ہے یا مثلاً روسو کا معاہدہ عمرانی کا نظریہ مشہور و قد اول ہے لیکن اسپر عام اتفاق سے ہے کہ وہ تاریخ کی صداقت سے محروم ہے۔

(ج) جملہ نظریات سیاسی بلا استثناء "مقامی" اور "محدود" ہیں۔ یعنی محض ایک سرزمین یا ملک سے متعلق ہیں۔ گویا محلاً اس لائق نہیں ہیں کہ دو کے علاقے، دو کے ماحول اور دو کے حالات میں وہ یکساں طور پر قابل قبول اور قابل اطلاق ہوں کیونکہ ایک علاقے کے حالات، دو کا اقل اور احوال و ظروف دوسرے علاقے سے نہ مرت مختلف بلکہ متضاد بھی ہو سکتے ہیں۔ بلکہ تمام نظریات سیاسیہ میں کوئی اور آپ کے حالات و واقعات کا تطبیق پایا جاتا ہے۔ ظاہر ہے کہ اس علاقے کے حالات دوسرے علاقوں (مثلاً ایشیا یا افریقہ) سے یکسر متضاد ہیں اور ظاہر ہے کہ حالات کا عدم تطبیق نظریات کے عدم تطبیق کو مستلزم ہے۔ علاوہ ازیں ایک زمانے کے حالات و نظریات اپنی متاثرات کی بنا پر دوسرے زمانوں کے لیے منطبق اور مناسب حال نہیں ہو سکتے۔ ہمارے خیال میں اس محدودیت کی ایک وجہ غالباً یہ ہے کہ نظریات کی بنیاد رنگ، نسل، وطن اور قومیت پر استوار کر کے ان بنیادی وحدتوں کو فراموش کر دیا گیا۔ جن پر مناسج حکمرانی تشکیل اور ارتقاء کے انسانی دار و مدار ہے۔ اپنی بات کو ہم اس طرح بھی کر سکتے ہیں کہ یہ نظریات و افکار اپنی نوعیت و ماہیت میں ہمہ گیر اور آفاقی نہیں ہیں اور نہ ان کی بنا پر کوئی عالمگیر نظام قائم ہو سکتا ہے۔ ممکن ہے اس کی وجہ یہ بھی ہو

(دیکھو حوالہ)

اور طور پر شکایت ہے کہ اہل یونان سیاسی طور پر کبھی متحد نہیں ہوئے (اسطورہ سیاسیات، فصل ہفتم باب ہفتم ص ۱۶۹) لیکن شاید یونان کا خیرانیائی حیثیت کا تقاضا تھا کہ وہاں سیاسی اعتبار سے مرکزیت پر زور نہ دیا جائے۔ دیکھیں برٹن وغیرہ حصہ اول ص ۶۹ (۱۰۱) اینٹیلیم دلیم ص ۱۳۹۔

(۱۰۲) گرہ پورن نے یہ توجہ پیش کی ہے کہ افلاطون اس قسم کی ریاست کا خوب ذکر ہے۔ میں پر کرنا چاہتا تھا

[illegible]

(۱۱۴) ایضاً ۲۵ -

(۱) یہ قول کہ نبی خدا کا رسول ہے، یہ بھی تو قرآن و حدیث کی حقیقت ہے کہ نبی سے قاصر ہے۔
 (۲) یہ قول کہ اللہ کی عبادت ہے، یہ بھی تو قرآن و حدیث کی حقیقت ہے کہ اللہ کی عبادت ہے۔
 (۳) یہ قول کہ اللہ کی عبادت ہے، یہ بھی تو قرآن و حدیث کی حقیقت ہے کہ اللہ کی عبادت ہے۔
 (۴) یہ قول کہ اللہ کی عبادت ہے، یہ بھی تو قرآن و حدیث کی حقیقت ہے کہ اللہ کی عبادت ہے۔
 (۵) یہ قول کہ اللہ کی عبادت ہے، یہ بھی تو قرآن و حدیث کی حقیقت ہے کہ اللہ کی عبادت ہے۔
 (۶) یہ قول کہ اللہ کی عبادت ہے، یہ بھی تو قرآن و حدیث کی حقیقت ہے کہ اللہ کی عبادت ہے۔
 (۷) یہ قول کہ اللہ کی عبادت ہے، یہ بھی تو قرآن و حدیث کی حقیقت ہے کہ اللہ کی عبادت ہے۔
 (۸) یہ قول کہ اللہ کی عبادت ہے، یہ بھی تو قرآن و حدیث کی حقیقت ہے کہ اللہ کی عبادت ہے۔
 (۹) یہ قول کہ اللہ کی عبادت ہے، یہ بھی تو قرآن و حدیث کی حقیقت ہے کہ اللہ کی عبادت ہے۔
 (۱۰) یہ قول کہ اللہ کی عبادت ہے، یہ بھی تو قرآن و حدیث کی حقیقت ہے کہ اللہ کی عبادت ہے۔

کا مآخذ ہے۔ اپنے آغازِ کلام میں ہی وہ تمام انسانوں کو (یا ایہا الناس) اپنا مخاطب قرار دیتا ہے۔ یہ اس امر کا ثبوت ہے کہ اس کے سیاسی اور اجتماعی تصورات کا تعلق کسی محدود آبادی سے نسل، وطن اور رنگ سے نہیں بلکہ انسانیت عامہ کے تمام افراد سے ہے۔ مزید یہ کہ جس طرح اس کا مخاطب عام ہے اسی طرح اس کا مقدر اعلیٰ بھی پوری انسانیت کا فرمانبردار (سب الناس) و ملک الناس، احکم الحاکمین اور مقتدر ہے اور اس اقتدار اعلیٰ کے مطابق عمل کرتے والا شخص بھی رحمتہ للعالمین، کانتر الناس اور ارسلناک للناس ہے اور اس ریاست میں بسنے والے لوگ (مسلمان) بھی میرا تہ اجر و جنت الناس اور شہداء علی الناس کے درجہ پر فائز ہیں۔

اس حقیقت کا احساس کرتے ہوئے ایک مغربی محقق نے قسطِ ازبے کہلائے :

“It was indeed to the whole world that the Prophet, Muhammad addressed his message: the whole world that he sought to lead to salvation (Islam) in the knowledge of the one and only God.”

اور تیسری اور آخری وجہ یہ ہے کہ اس کی بنیاد اسلام ہے، اسلام مروت اسلام مروت اسلام ہے نہ بیوریت کی فرج نہ عیسائیت کی شرخ اور نہ کسی دوسری مذہبی تحریک سے یہ متاثر ہے وہ ایک مکمل دستورِ حیات ہے جس کی بروہ سراسر انسانی اور حقیقتِ عالمگیر ہے۔ اس کی تعلیمات میں نہ تو تضاد ہے اور نہ تعقل اور ایمان کی دنیا الگ لگ ہے۔ ہاں اس سے پہلے البتہ مسیحی دنیا میں عقائد اور فلسفیانہ تصورات دونوں کے مآخذ مختلف تھے اور ان کی عقل کچھ کہتی تھی اور ایمان کچھ، مذہبی تعلیمات کا رخ کچھ اور تھا اور سیاسی افکار کا کچھ اور پھر عقل اور ایمان میں ایسی نزاع تھی جن میں تطبیق ممکن نہ سمجھتے ہوئے اہل یورپ کو تعجب کا یہ فیصلہ کرنا پڑا لیکن اسلام نے ان دونوں میں تطبیق دی اور دین و دنیا، سیاست و مذہب اور عقل و ایمان میں ایسی کامل ہم آہنگی پیدا کی جس کی نظیر نہیں مل سکتی۔

(بعض حوالہ)

انسانی میں جاگزیں ہوتے گئے، قرآن ہی کے فیض سے انسان نے بلاخرہ جیوش پرستہ مہکا جس سے اس کے اندر اعلیٰ روح بیدار ہوئی۔ علوم و فنون کا وہ رگوں میں زندگی کا خون دوڑا اور ایک ایسا عالمگیر نظام بنیت پیدا ہوا جس کی بناء اقوام و ملل کے ذاتی مفاد اور مصالح کے برعکس ساری فوج انسانی کے مصالح پر ہے۔

(۱۰۵) بقرہ ۲۱ (۱۰۶) الناس ۱ (۱۰۷) ایضا ۲ (۱۰۸) تین ۸ (۱۰۹) قرآن ۲۲ (۱۱۰) انبیاء ۱۰۷

(۱۱۱) سبا ۲۸ (۱۱۲) نسا ۷۱ (۱۱۳) آل عمران ۱۱۰ (۱۱۴) بقرہ ۱۴۳ (۱۱۵) طہ ۱۱۱، دی بیک

گراؤنڈ آف اسلام، ایگزیکٹو ریا، ۱۹۴۷ء، باب اولیٰ ص ۱۳